

MODES OF MODIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS DESCRIPTION "COGNITIVE ACTIVITY" IN ENGLISH AND KAROKALPAK LANGUAGES

A.P. Berdambetova

Doctoral student

Nukus State Pedagogical University

Abstract: *This article is about modification methods and semantic classification of phraseological units defining the cognitive activity of a person in English and Karakalpak languages;*

Keywords: *phraseological units, concept, verbalizing, noun, adverb, verb, structural analysis;*

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI “KOGNITIV FAOLIYATNI” TASVIRLOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MODIFIKATSIYALANISH USLUBLARI

A.P. Berdambetova

Nukus Davlat Pedagogika universiteti

Instituti tayanch doktoranti

Annotatsia: *Ushbu maqola ingliz va qoraqalpoq tillarida insonning kognitiv faoliyatini belgilaydigan frazeologik birliklarni o'zgartirish va semantik tasniflash usullariga bag'ishlangan*

Kalit so'zlar: *frazeologik birliklar, tushuncha, verbalizatsiya, ot, ergash gap, fe'l, strukturaviy tahlil*

XIX asrda shveysariyalik tadqiqotchi Sh. Balli so‘z majmualarini tildagi turg‘unlik darajasiga ko‘ra ajratishni taklif qildi: erkin so‘z tizimlari, birikmadan keyin dissotsiatsiya: (*carret top, green light, red toy; blue eyes, black and white, red book*); har kuni o'zgarib turadigan so'z ketma-ketligi (*fair complexion, dark complexion, sallow complexion, swarthy complexion*); Frazeologik qator, turg‘unlik darajasi birinchi komponent (*delicate ear – қулагы сезгур, to pull a long face – созылыў*), frazeologik birliklar komponentining birinchi ma’nosini yo‘qotgan va so‘z birikmasi) yordamida shakllanadi. [Балли 1961:15.].

«Clever/АҚЫЛЛЫ» tushunchasi: ingliz tilidagi semantik tasnifga ko‘ra, frazeologik birliklardan tashkil topgan leksik birliklar soni “clever” (ingliz tilida: 12; qoraqalpoq tilida: 24) tushunchasini verballashtirish orqali aniqlangan va frazeologik birliklar. Masalan: to wise as Solomon —Соломондай ақыллы, to wise as an owl – байыўлыдай ақыллы, to have a head on one's shoulders – желкесинде басы бар. O‘rta ko‘lamli frazeologik birliklar frazeologik birliklar (ingliz tilida: 9 ta frazeologik birlik): to have all one’s buttons on – бас шағады, to have one's feet on the ground – тынық пикирге ийе. Kam sonli frazeologik ketma-ketliklarga ega (ingliz tilida: 3; qoraqalpoqda: 5): think mug - гелле.

Frazeologiyada qiyosiy tahlilning qo‘llanish xususiyatlari, eng avvalo, frazeologik tizimni tashkil etuvchi birliklarning genetik, strukturaviy va funksional genetik farqlari bilan belgilanadi. Har bir tilning frazeologiyasida tilning deyarli barcha tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlari o‘z aksini topgan. Ular har bir tilda bu farqlarni belgilash usuli va nurlanish darajasiga qarab og‘zaki ifodalanadi. Frazeologizmlarni qiyosiy tahlil qilishning a) to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘lmagan, b) ko‘p qirrali, v) yondashuvga o‘xshash xususiyatlarini hisobga olgan holda frazeologiyaning quyidagi tipologik xususiyatlarini qayd etamiz:

- 1) frazeologik birliklarning tarkibiy tahlili;
- 2) frazeologik birliklarning leksik tarkibi;
- 3) frazeologik birlik komponentlarining morfologik shakllanishi;
- 4) frazeologik birlik komponentlarining bog‘lanishi;
- 5) frazeologik birliklarning kelishik darajasi;
- 6) frazeologik birliklarning semantik tarkibi va komponentlar sxemalari;
- 7) frazeologik birliklarning semantik o‘zgarishi;
- 8) frazeologik birlikning ichki shakllarida shaffofligi;
- 9) frazeologik birlikning strukturaviy-semantik modellashtirish yondashuvi;
- 10) frazeologik mavhumlik darajasi.

Barcha tillarni tavsiflashda universallik kuchayganligi sababli, til ta'limiga katta qiziqish universallik yo'q degan qarashga qaratilgan. Variatsiyalar implikasiya bilan bog'liq bo'lib, ular ma'lum darajada farqlar to'plamini ko'rsatishga imkon beradi va bu borada tipologik farqlarni aniqlash mumkin.

Strukturaviy tahlilga asoslangan modifikatsiya: “Clever/АҚЫЛЛЫ” tushunchasi ma’nosiga ega frazeologik birliklarning tarkibiy tasnifiga ko‘ra, fe’l frazeologik birliklarining eng ko‘p namunalari aniqlandi (12 ta frazeologik birlik).

1. Substantiv frazeologik birliklar:

Ingliz tilidagi frazeologik birliklar	Noun	Qoraqalpoq tilidagi frazeologik birliklar	АТЛЫҚ
A penny for your thoughts	N+prep.+N	Куў гелле	АТЛЫҚ + АТЛЫҚ
camera eye	N+N	Мийи жоқ	АТЛЫҚ + АТЛЫҚ
Jack in office	N+prep.+N	Алтын бас	АТЛЫҚ + АТЛЫҚ
a babe in arms	N+prep.+N	Басы сағат	АТЛЫҚ + АТЛЫҚ
eye appeal	N+N	Қабак бас	АТЛЫҚ + АТЛЫҚ

Predmet komponenti ot bo'lgan frazeologik birliklar substantivdir. Ingliz va qoraqalpoq tillarida “Clever/АҚЫЛЛЫ” tushunchasini ifodalovchi frazeologik birliklarning katta guruhi N+N va N+prep.+N/Ot +Ot tuzilishiga ega.

2. Fe’l frazeologik birliklar:

Ingliz tilidagi frazeologik birliklar	Verb	Qoraqalpoq tilidagi frazeologik birliklar	Фейил
to have a good head on the shoulders	V+N	мийлеп көриў	Фейил + феийл
to pick smb's brains	V+N	мийди қыймылдатыў	Атлық + Фейил
to be in one's right mind (be of sound mind)	V+prep.+N	Ақылдан адасыў	Атлық + феийл
To bear/keep in mind	V+prep.+N	Бас аўыртыў	Атлық + Фейил
To cross your mind	V+N	Бас (мий) айландырыў	Атлық + Фейил
to rack one's brains	V+N	Пикирди жыйнаў	Атлық + Фейил
to learn by heart	V+prep.+N	Бас жоғалтыў	Атлық + Фейил

Frazeologik jabhada o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan fe’l komponentli frazeologik birliklar frazeologik birliklarning grammatik tuzilishi bilan bog‘liq. Ingliz tilining frazeologik birliklar tizimida o‘timli va o‘timsiz fe’llar ko‘proq qo‘llaniladi, bunda tobe komponent – ot frazeologik birliklarning semantikasi va grammatik tuzilishini shakllantirishda katta rol o‘ynaydi. Tillarni qiyosiy o'rganish frazeologik birliklarning semantik o'zgarishiga yordam beradi,

bu guruhning eng keng tarqalgan konstruksiyalari V+N va V+prep.N. hisoblanadi.

3. Sifatdosh frazeologik birliklar:

Ushbu guruhga to'g'ri keladigan qoraqalpoq til bilimida sifat fe'llariga mos keladigan frazeologik birliklarga tegishli misollar tanlab olindi (10 ta frazeologik birlik).

Ingliz tilidagi frazeologik birliklar	Дәнекер	Qoraqalpoq tilidagi frazeologik birliklar	Қосымта, дәнекер
a mind like a steel trap	Like	Басы сағаттай	- тай
know better than to do something	than	Мийи жоқ	Жоқ
know something like the back of your hand	Like	Қуў гелледей	- дей
As sharp as a tack	As	Сумның сумы	- ның
As sly as a fox	As	Аңқаў кескир	Аңқаў

Sifatli frazeologik birliklar predmetning sifat belgilari darajasini ifodalaydi, uning nisbiy komponenti tashqi ko'rinishdir. Qiyosiy sifatdoshi tarkibida ikki birlik qatnashadi: 1) tom ma'nodagi ko'rinish; 2) o'zgaruvchan ma'nodagi ot. Bunda ot tugallangan narsaning sifatini belgilovchi element sifatida ishlatiladi. Frazeologik birliklar tarkibining barqarorligi komponentlarning bir-biriga munosabatini belgilaydi. Sifat frazeologik birlik yasalishi: «Adj + Comp + Noun», «Comp + Noun + Adj», «Adj + Comp + Noun + Conj + Adj + Comp + Noun», «Participle + Comp + Noun», «Adj + Prep + Noun», «Participle + Prep + Noun», «Prep + Adj + Noun».

4. Ravish frazeologik birliklar:

Ingliz tilidagi frazeologik birliklar	Adverb	Qoraqalpoq tilidagi frazeologik birliklar	Ravish
through thick and thin	through	көре-көре көсем болған	көре-көре
by hook or by crook	By	бир тийин	Бир

Taqqoslanayotgan tillardagi sifat va qo‘shimchali frazeologik birliklar o‘zlarining strukturaviy-grammatik komponentiga ko‘ra sezilarli o‘xshashliklarga ega ekanligi, bu esa tilimizdagi inson tafakkuri kategoriyalari va uning atrofidagi markaz universalligining tabiiy natijasi ekanligi aniqlandi. Sintaktik shakllanish usullari ingliz va qoraqalpoq tillaridagi frazeologik birliklarning har bir qiyoslanayotgan tillarning tuzilishi bilan bog‘liq bo‘lgan farqlaridir.

Shunday qilib, sifat va qo‘shimchali frazeologik birliklarning semantik va stilistik farqi ularning grammatik tabiati bilan bog‘liq degan xulosaga kelamiz. Frazeologik birliklarning boshqa turlaridan (mohiyatli, fe‘l) farqli ravishda sifatdosh va qo‘shimchali frazeologik birliklar nutqning turli qismlaridan foydalanadi.

5. Bog‘langan frazeologik birliklar:

Ushbu frazeologik birliklar guruhi ishida qiyosiy xarakterdagi bog‘langan frazeologik birliklar (12 ta frazeologik birlik) keltirilgan: *at the back of your mind; by no stretch of the imagination; against one's better judgement; one-track mind; out of sight, out of mind.*

Shunday qilib, ingliz tilining o‘rganilayotgan nutqida frazeologik birliklarning pretsedent birliklarining uch xil modifikatsiyasi (o‘zgarishi) qo‘llaniladi: semantik, struktur-leksik va sintaktik. Semantik modifikatsiyada predikat birligi kamroq o‘zgartirilgan shaklda, lekin boshqa kontekstda hisobga

olinadi. Lug‘aviy modifikatsiyada esa o‘zgartirilgan frazeologik birliklar leksik tarkibi o‘zgarishdan kiritilgan birliklardir. Frazeologik birliklar guruhidagi leksik modifikatsiya, leksik (leksik-semantik) almashish, tarkibiy qismlarning qisqarishi va qo‘shilishi hamda o‘zgartirishlar kiritish variantlari belgilab berilgan. Pretsedent birliklarni o‘zgartirishning eng keng tarqalgan usullaridan biri esa leksik almashinuvdir. Komponentlarning qisqarishi - fe'l komponentining tushishi fe'l frazeologik birliklarini o'zgartirishning xarakterli usuli ekanligi aniqlandi. Komponentlarning birikmasi, birinchi navbatda, inson ismlarining turli shakllarini frazeologik birliklar majmuasiga aralashtirish (sifat o'zgarishi) yoki bosh gapga asoslangan konstruksiya yaratish (post-modifikatsiya) orqali ko'rsatilgan shakllarni qo'shish usullari o'rnatildi. Sintaktik modifikatsiya frazeologik birliklarning grammatik kategoriyalarining almashinishi bilan bog‘liq bo‘lib, pretsedent birlikning sintaktik tuzilishining o‘zgarishi tufayli yuzaga keladi. Bu o‘zgartirish usuli qoraqalpoq tiliga qaraganda ingliz tilida ko‘proq tarqalgani aniqlandi. Nutqda o‘zgartirilgan frazeologik birliklarning qo‘llanilishi ularning shu vazifani bajarish yoki bajarmasligi bilan bog‘liq (tasniflash, ifodalilik, badiiy, taqlid, kinoya, kodlash). Tasniflash, ekspressivlik, badiiy, kinoyaviy funksiyalar o‘zgartirish jarayonining har uch turida qo‘llanilsa, lug‘aviy modifikatsiyada ifodalovchi va kodlovchi funksiyalar ko‘proq uchraydi.

Adabiyotlar:

1. Балли Ш. Французская стилистика / Пер. с фр. К.А. Долинина. - М.: 1961.-с. 165.
2. Гуревич В.В., Дозорец Ж. А. Краткий русско-английский фразеологический словарь. -М.: Владос, 1995. – с.290.
3. Кунин, А.В. Английская фразеология (теоретический курс) [Текст] / А.В. Кунин. – М.: Высшая школа, 1970. – 344 с. 114. 59

4. Кунин, А.В. Структурно-семантические аспекты первичной фразеологизации [Текст] / А.В. Кунин // Сборник научных трудов / Педагогич. ин-т иностр. языков им. М. Горького. – М., 1987. – Вып. 226. – С. 108-118. 115.

5. Longman Dictionary of English Idioms, 1998; 44. The Oxford Dictionary of Phrase, Saying and Quotation. Oxford University Press, 2002; Электронные ресурсы

6. <http://www.oxfordreference.com/> (дата обращения: 10.08.2016).

7. Иванова Е. А. Модификация фразеологизмов-антропонимов по социальным признакам в публицистическом тексте / Е. А. Иванова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. — 2012. — № 17. — Том 1. — С. 167— 174.